

סקירת ספרות : פרספקטיבות על הגריד העירוני באור ביקורת

טור זה סוקר כמה מחקרים אינטר-דיסיפלינריים על הגריד העירוני מנקודת מבט היסטורית השוואתית בדגש על משמעות מורפולוגית-תכנונית. תוך כך הוא עומד על את ההיגיון הפוליטי, הכלכלי והתרבותי שהשפיע על היישומים השונים של תכנית הגריד ככלי להסדרה מרחבית, על רקע מגוון של פרספקטיבות תיאורטיות המפרשות את משמעות הגריד. לאור סקירת מחקרים אלו נבחן את היחס בין תכנית הגריד לבין אידיאולוגיה ממשלית; את תפקיד הגריד בכינון טכנולוגיה פוליטית תחת שלטון קולוניאלי ויצירת המדינה הטריטוריאלית המודרנית; ואת הדרכים השונות אשר לאורך נוצרו תכניות הגריד שעיצבו את הדימוי המרחבי ואת חיי היומיום של תושבי ערים בעולם. ההצבעה על אוריינטציות אלו – פוליטיות, כלכליות, אידיאולוגיות וקוסמולוגיות – עשויה להיות רבת השראה הן למתכננים העירוניים והן לגילוי אפיקי מחקר חדשים על אודות מורפולוגית הגריד ומבעיה העשירים בהווה ובמבט לעתיד.

הרבה מהמחקר המוקדם על אודות תכנית הגריד אימץ גישה דיפוזיוניסטית וחתר להתחקות אחר הגנאלוגיה של הגריד עד ל"מקורותיה", גם אם היו חוקרים שטענו שתכנית זו התפתחה באופן עצמאי במקביל באזורים שונים בעולם. אחת הדוגמאות הפרדיגמטיות ביותר לגישה הדיפוזיוניסטית היה המאמר:

Dan Stanislawski (1946) The Origin and Spread of the Grid-Pattern Town. *Geographical Review* 36 (1): 105–120.

בדומה לרוב הגישות הדיפוזיוניסטיות לחדשנות תרבותית, מחקרו של סטניסלווסקי מציג את הגריד כ"המצאה של פעם אחת שנפוצה מאזור המקור שלה עד שבהווה מכילה את כל כדור הארץ" (1946, 105). המטרה האולטימטיבית של גישה זו על כן היא לעקוב אחר "מקור" הגריד ולשחזר את שורשיו. סטניסלווסקי הסביר את תכנית הגריד במושבות ספרד באמריקה כצאצאית ישירה של טכניקות התכנון של יוון ורומא, טכניקות אשר כשלעצמן יכולות להתחקות עוד לאחור בדמות היישוב בעמק האינדוס (כיום פקיסטן) מוהנג'ו-דארו. למרות שהשפעה הגרקו-רומית על הקולוניאליזם הספרדי מבוססת היטב, השפעת הגריד של מוהנג'ו-דארו על הגריד הגרקו-רומי היא ספקולציה חיונית הדרושה כדי לתחזק את השערת ה"המצאה של פעם אחת". הטיעון הדיפוזיוניסטי מבקש להכחיש תכניות שהתפתחו בו-זמנית ללא השפעה משותפת, וכתוצאה מכך המחבר פטר כל הוכחה (קיימת) שבאמריקות, תכנית הגריד הייתה ילידית והיא מתוארכת לתקופה

הפרה-קולומביאנית. קו מחשבה זה, הסימפטומטי לגישה ההכרחנית-גאולוגית-דיפוזיוניסטית, ננטש כיום לטובת ספקטרום רחב של שאלות על אודות תכנית הגריד שהעלו חוקרים ממגוון דיסציפלינות. היו שאימצו למשל גישה צורנית לחקר מורפולוגיות עירוניות והתפתחותן לאורך הזמן. דוגמה קלאסית וויזואלית לכך מהווה החלק הנרחב על הגריד (פרק 4) בספרו של ספירו קוסטוף:

Spiro Kostof (1991) *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings through History*. London: Thames and Hudson.

קוסטוף הנגיד את תכנית הגריד לטיפולוגיות של צורות עירוניות אחרות כגון מערכת הבארוק הרדיאלית והמונומנטלית, צורות מעוקלות של "צוריות מתוכננת", וצורות יישוב בלתי-רגולריות או "אורגניות". קוסטוף השכיל לבקר פרשנויות הכרחניות למשמעות הגריד או כל משמעות יחידנית, בטענה שהמוטיבציות לגריד מרובות הן (1991, 99, 102). הוא גם ביקר את פרשנות תכנית הגריד כמייצגת דמוקרטיה ושוויוניות, והדגיש שפעמים רבות היא שימשה להנצחת הפריבילגיות של אליטות בעלות-נכסים ולחזוק האריסטוקרטיה הטריטוריאלית, כך ש"תמימותה הפוליטית במערב היא פיקציה" (99). למעשה, משטרים פוליטיים אבסולוטים – מסין ועד יפן דרך ספרד וצרפת – נטו להשתמש בגריד כטכנולוגיה פוליטית להסדרה מרחבית. על כן מעבר לפשטות של תכנית זו, או לעיתים אף לפשטנותה המדומה, עומדים ריבוי מניעים ומורכבויות. מי שהמשיכה ביתר תשומת לב קו מחשבה זה, היא מתכנתת הערים גייל גראנט במאמרה:

Jill Grant (2001) *The Dark Side of the Grid: Power and Urban Design*. *Planning Perspectives* 16 (3): 219–241.

בדומה לקוסטוף, גראנט מעלה סקפטיות בדבר הממד ה"דמוקרטי" או ה"בלתי-היררכי" הטמון לכאורה בתכנית הגריד (2001, 220). על רקע תחיית תכנית זו בקרב מתכננים הדוגלים בניו-אורבניזם מאז שנות התשעים, לדידה תכנית הגריד "מקושרת יתר תדיר עם ריכוז כוח צבאי וממון מאשר עם מסורות שיוויוניות" (220). כדי לתמוך בטענה זו גראנט בחנה את שימושי הגריד במגוון חברות בעלות ארגון שונה של כוח ממשלי, ואף גילתה שלעיתים מה שהחל כגריד שיווני יכל להפוך עם הזמן לגריד הירארכי כאשר הבעלות הקרקעית עברה בהדרגה תהליך ריכוזי (234). אין מדובר על כן בייצוגים של צורת הגריד גרידא, אלא בטכניות של הקרנת כוח מרחבי דוגמת כינון הגריד כאסטרטגיה במצבים קולוניאליים ושימוש דכאני. היא מסכמת, "כאשר אנו בוחנים שימוש של חברות בגריד, איננו יכולים להמלט מהמסקנה שלגריד יש צד אפל שכן הוא היווה לעתים תדירות מכשיר לשליטה ודיכוי" (237). לטענה זו יש הדים למשל בספרו של אריסטו הפוליטיקה, לפיו מערכת הגריד של מיקום המבנים "בשורות ישרות נחשבת נעימה יותר ושימושית למטרות כלליות. אך כזוה מגיע לבטחון בעת מלחמה, התכנית ההפוכה כפי שנכחה בעת העתיקה, נחשבת עדיפה. זאת משום שהיא מקשה על החיילות הזרים לחדור פנימה ועל תוקפים למצוא את דרכם" (Aristotle 1998, 209-10, part) (1300b/22-26). אריסטו המליץ על קומבינציה מורפולוגית של עיר שחלקה

עשוי רחובות שתי וערב כמוודל ליופי אסתטי, וחלקה "אורגאני" כדי להפחית סיכון בטחוני. אריסטו הזכיר את הגריד כ"תכנית היפודמוס" בפנתו להיפודמוס ממילטוס, הנחשב בטעות כ"ממציא" הגריד. אולם חוקר התכנון העירוני לואיג'י מאצה בחן מחדש את הערותיו של אריסטו על היפודמוס והגיע למסקנות מרתקות במאמרו זה, שהפך בסיס לספר חדש פרי עטו (Mazza 2016) (ראו גם ביקורת על הספר במדור זה בגיליון תכנון אשתקד, אלכסנדר 2017):

Luigi Mazza (2009) Plan and Constitution: Aristotle's Hippodamus: Towards an 'Ostensive' Definition of Spatial Planning. *Town Planning Review* 80 (2): 113–141.

לפי מאצה, התרומה העיקרית של היפודמוס הייתה להאיר את "הקשר בין גריד וחוקה, ולזהות את האופי הפוליטי של פרקטיקות התכנון" (2009, 114). ועוד, שלמרות שהיפודמוס לא המציא את תכנית הגריד, נראה שהצליח להכניס תכנית זו לשימוש פופולארי בקרב היוונים. כך שתרומתו העיקרית להתפתחות המוקדמת של התכנון היה בפיתוח "תכנית איזור בה יש התאמה חלקית בין הארגון הפוליטי של העיר (חלוקה למעמדות) ובין התכנית המרחבית (חלוקה לאזורים)" (2009, 123, הטיה במקור). במילים אחרות, תכנית היפודמוס לחלוקת ערים התבססה על הסדרה חברתית ומרחבית לה היה תפקיד מכריע ביצירת קהילות פוליטיות, הסדרה שהיוותה "כלי לפיקוח חברתי דרך פיקוח מרחבי" (2009, 114). בהקשר ניתן לומר שלא מדובר רק בפיקוח כפוי מבחוץ, אלא במקרים רבים, קבלת הפיקוח מבפנים (לעיתים כמובן מאליה), והיות הגריד מהווה כוח לא רק דכאני אלא גם יצרני. יתר על כן, מבעד לנטיית המחקר להכללות רחבות בדבר המשמעות הייצוגית והפונקציונאלית של תכנית הגריד, עלינו לשים לב גם לתקופות ולמקומות השונים – מערי הבירה האימפריאליות העתיקות של סין ועד לקומפלקס הגריד-פלאזה של אמריקה הלטינית וערי הגריד של ארה"ב; לריבוי מספר מרחבי הגריד לעיתים אף בעיר אחת; ולאינטרסים השונים העומדים מאחורי ווריאציות עשירות אלו.

אחת מההבחנות העיקריות בין ווריאציות אלו נעשתה על ידי האורבניסט הניאו-מרקסיסט פיטר מרקוזה, בעיקר ההבחנה בין גריד "פתוח" ובין גריד "סגור":

Peter Marcuse (1987) The Grid as City Plan: New York City and Laissez-Faire Planning in the Nineteenth Century. *Planning Perspectives* 2 (3): 287–310.

כפי שמשביר מרקוזה, "הגריד הקלאסי מותווה עבור אזור מתוחם היטב המוגדר על ידי חומות העיר, ביצורים, נקודות הסתיימות הרחובות המרכזיים, חגורות ירוקות, וכו'; בעוד הגריד הפתוח מותווה תוך הכוונה לעבר התפשטות ושכפול, לכיוון אחד או למספר כיוונים, באופן תיאורטי ללא גבולות" (1987, 1-290). בעוד הגריד הסגור "חסום" באופן ברור, גרידים פתוחים הם מתפשטים, מסמנים אזור בלתי מוכר ולעיתים בלתי מוגבל המסוגל להתפשטות אינסופית" (1987, 291). בהישענו על טרמינולוגיה קודמת מתחום האדריכלות ותולדות האמנות (Morris 1974; Krauss 1979):

בדבר גריד סגור כצנטריפטלי (מכוון כלפי פנים) וגריד פתוח כצנטריפוגלי (מכוון כלפי חוץ) – מרקוזה טען שהגריד העירוני שרת פונקציות שונות לאורך ההיסטוריה. זאת בעיקר לאור המעבר מהתקופה הפרה-קפיטליסטית לתקופה הקפיטליסטית, דהיינו מעבר מגריד סגור לגריד פתוח. אולם עם הבשלת ערים קפיטליסטיות ניכרת לעיתים חזרה לסגירות ביישום תכניות הגריד בשל אינטרסים כלכליים מתחרים (Pope 1996); וכן ערים פרה-קפיטליסטיות כמו טנוציטיטלאן התאפיינו דווקא בגריד פתוח (Gasparini 1993) – ואלו רק דוגמאות אקראיות למקרים "יוצאי דופן". המסקנה היא שלא ניתן להפחית את תכנית הגריד לקונפיגורציה מרחבית מונוליתית ובלתי משתנה. בנוסף, מעבר לפרמטרים הכלכליים של הניתוח הניאו-מרקסיסטי, תכנית הגריד עשויה לגלם גם ממדים סימבוליים, דתיים וקוסמולוגיים, כפי שמלמדות אותנו דוגמאות מסין כגון בייגינג האימפריאלית (Zhu 2004), ערי האסלאם הראשונות (Hakim 1986), הערים של המסדרים צופיים המודרניים בסנגל (Guèye 2002), או חקר השפעת האתיקה הפרוטסטנטית על אופי ערי הגריד של ארה"ב ומטרות היוסדן (Sennett 1990).

עדיין, תפיסת תכנית הגריד כהצהרה מרחבית של האתיקה הפרוטסטנטית, או של כל אופן מחשבה או אמונה אחר, מפחיתה את ריבוי התצורות המרחביות לקראת משמעות יחידנית. המשמעות היחידנית נותנת משקל רב יותר לממד האוטוריטארי ביישום הגריד על חשבון מספר משמעויות הארוגות לעיתים זו בזו, או ריבוי משמעויות בו-זמנית. כפי שהדגים ראובן רוז-רדווד במאמרו:

Reuben Rose-Redwood (2011) *Mythologies of the Grid in the Empire City, 1811-2011. Geographical Review* 101 (3): 396–413.

בעוד מעצבי תכנית הגריד של ניו יורק חתרו ליישם את הסדר הקרטזי כאמצעי לשתול את הרציונל הכלכלי בתוך חיי העיר, לרבות ייסוד שוק מוסדר של נכסי מקרקעין – לא ניתן להפחית את תכנית הגריד לכוונה המקורית של מייסדיה בלבד. תוך קריאה מחודשת את הקורפוס המחקרי על אודות תכנית הגריד של ניו יורק, טוען רוז-רדווד שסוג זה של הסבר הכרחני בדבר כוונות המייסדים, שחזר על עצמו שוב ושוב באופן בלתי ביקורתי בספרות, פונה רק למשמעות ה"רשמית" של תכנית הגריד כפי שהתבססה על כוונות המייסדים כפי שהוצהרו בפומבי. בניגוד לכך, לדידו, למעצבי התכנית המקורית של ניו יורק לא היה מונופול על משמעותה הסמלית, שכן הכוח החומרי והסמלי של הגריד קיבל חיות דרך השימוש היומיומי במרחב העירוני (2011, 412). יתר על כן, חקר הביוגרפיות של מייסדים-מעצבים אלו והצהרותיהם שלא פורסמו, שופן אור מחודש וניואנסי לגבי תפישתם את הגריד, ומפנה מקום לספקטרום רחב הרבה יותר של שיקולים לצד אלו הכלכליים, לרבות אמונה דתית.

מה ניתן ללמוד מתוך ספרות זו וספרות אקלקטית נוספת על תכנית הגריד בהקשרים קולוניאליים ואימפריאליים (Brown 2001; Bigon and Hart 2018; Soulillou 1993; Low 1995), או על אודות גילומה במרחב הדיגיטאלי הגמיש באופן תמידי (Geyh 2009), או על אודות תצורתה כנושא חתך בין דיסציפלינות (Higgins 2009)? רבים מהמחקרים המוזכרים בטור זה הובאו יחדיו בקובץ אנתולוגי שמטרתו להאיר את מגוון הגישות התיאורטיות באשר לגריד העירוני; לרבות קווים של דמיון ושוני בין הגישות על רקע תמאטי, כרונולוגי, גלובאלי ואינטר-דיסציפלינארי:

Reuben Rose-Redwood and Liora Bigon (Eds) (2018) *Gridded Worlds: An Urban Anthology*. Cham: Springer.

אחד מחוטי השני העוברים לאורך המחקרים בקובץ זה הוא המיקוד על הגריד כתופעה עירונית מרחבית. אולם אין כוונתנו הייתה להעדיף "צורה" על פני "תהליך", אלא לטעון שהחיפוש אחר ה"מהות" המורפולוגית הוא משני בהשוואה לחקר התהליכים הסוציו-מרחביים של עצם אקט השימוש בגריד, חקר המביא להבנה ניואנסית יותר של אורבניזם היסטורי ועכשווי. פרספקטיבה מושגית זו ממחישה עד כמה צורות מרחביות הן ברות-חלוף ומהוות תוצר של תהליכים סוציו-מרחביים. תהליכים אלו של סיקור, מיפוי, חלוקה למגרשים, הסדרה והכפלה, קודיפיקציה של בעלויות, כינון מערכות של תשתית, פקוח דכאני או יצירת עולמות חדשים, הקרנת מסורות מבחוץ או גילום במסורות וורנקולריות, או מארג מסורות זו בזו – שונים באופן ניכר מהקשר אחד למשנהו. יש במגוון הקשרים אלו להסביר מדוע פורש הגריד כסמל לאידיאולוגיות פוליטיות, למערכות כלכליות ולעולמות קוסמולוגיים כה שונים זה מזה ואף מנוגדים זה לזה. הקובץ האמור מבקש להוות השראה לדור חדש של חוקרי עירוניות בפיתוח מחשבה ביקורתית יותר לא רק לגבי תצורות הגריד של העבר, אלא גם לגבי עולמות הגריד של העתיד, אותם עדיין קשה לדמיין.

ליאורה ביגון וראובן רוז-רדווד

מקורות (להוציא שבעת המקורות המוזכרים מעלה במלואם)

אלכסנדר, א. (2017) מארון הספרים התכנוני: תכנון ואזרחות. תכנון 14 (1): 244–246.

Aristotle (1998) *Politics*. Trans. C.D.C. Reeve. Indianapolis: Hackett Publishing Co.

ראו גם אריסטו (1936) *הפוליטיקה*. תרגום מיוונית חיים יהודה רות. מאגנס: ירושלים

Bigon, Liora and Hart, Tomas (2018) Beneath the City's Grid: Vernacular and (Post)colonial Planning Interactions in Dakar, Senegal. *Journal of Historical Geography* 59: 52–67.

Brown, Kate (2001) Gridded Lives: Why Kazakhstan and Montana Are Nearly the Same Place. *American Historical Review* 106 (1): 17–48.

Gasparini, G (1993) The Pre-Hispanic Grid System: The Urban Shape of Conquest and Territorial Organization. In R. Bennett (Ed.), *Settlements in the Americas: Cross-Cultural Perspectives* (pp. 78–109). Newark: University of Delaware Press.

Guèye, Cheikh (2002) *Touba. La capitale des mourides*. Paris: Karthala.

Geyh, Paula (2009) Urban Grids and Urban Imaginary: City to Cyberspace, Cyberspace to City. In Paula Geyh, *Cities, Citizens, and Technologies: Urban Life and Postmodernity* (pp. 63–91). New York: Routledge.

Hakim, Besim S. (1986) *Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles*. London: Routledge Kegan Paul.

Higgins, Hannah (2009) *The Grid Book*. Cambridge, MA: MIT Press.

Krauss, Rosalind (1979) *Grids*. October, 9: 50–64.

Low, Setha (1995) Indigenous Architecture and the Spanish American Plaza in Mesoamerica and the Caribbean. *American Anthropologist* 97 (4): 748–762.

Mazza, Luigi (2016) *Planning and Citizenship*. New York & London: Routledge.

Morris, A. E. J. (1974) *History of Urban Form before the Industrial Revolutions*. New York: Wiley.

Pope, Albert (1996) *Ladders*. New York: Princeton Architectural Press.

Sennett, Richard (1990) American Cities: The Grid Plan and the Protestant Ethic. *International Social Science Journal* 42 (3): 269–285.

Soullillou, Jaques (Ed.) (1993). *Rives coloniales: architecture de Saint-Louis à Douala*. Paris: Orstom.

Zhu, Jianfei (2004) *Chinese Spatial Strategies: Imperial Beijing, 1420-1911*. London: Routledge.

